

el dominio de su autor sobre los materiales en los que trabaja, su meticulosidad y su erudición. Le cuesta, sin embargo, construir un argumento de enlace entre los cuatro procesionales escogidos para su estudio, menos por la —si se quiere— aridez del tema como por no haber sabido distinguir entre erudición y narración. Me pregunto si es posible hacerlo siendo como es su argumento el procesional y seguramente la respuesta es afirmativa, siempre y cuando el foco no se dirija a un número de casos muy específicos, sino a un número lo suficientemente amplio como para poder elaborar un argumento que transite de uno a otro no a modo de bloques independientes, que para eso están los artículos, sino como partícipes de una manifestación a la vez que tradición litúrgica con múltiples variantes pero a la vez con claros vínculos.

Que David Andrés ha dado los primeros pasos para elaborar ese, esperemos, futuro libro sobre procesionales y procesiones en el ámbito hispano es evidente, y ahí están sus más recientes resultados: cuatro exhaustivas monografías sobre cuatro manuscritos que, gracias a la extraordinaria labor de rescate llevada a término por la Biblioteca australiana, han dejado de deambular, tras haber pasado durante siglos de unas manos a otras. Es un comienzo más que prometedor de quien, a pesar de su juventud, se ha convertido ya en una voz autorizada sobre el procesional.

Maricarmen Gómez Muntané
Universitat Autònoma de Barcelona
 Carmen.Gomez@uab.cat
<https://orcid.org/0000-0003-0281-5716>

Lluís Cabré, Alejandro Coroleu, Montserrat Ferrer, Albert Lloret i Josep Pujol, *The Classical Tradition in Medieval Catalan, 1300-1500: Translation, Imitation, and Literacy*, Woodbridge: Boydell & Brewer - Tamesis (Serie A: Monografías, 374), 2018, 304 pp., ISBN: 9781855663220.

Des de la publicació d'*El Renacimiento clásico en la literatura catalana* d'Antoni Rubió i Lluch (1889), és ben sabut que la literatura catalana medieval no solament té fons arrels en la tradició romànica —en la lírica dels trobadors, en el *roman* cavalleresc—, sinó també en la tradició clàssica i en les primeres etapes de l'humanisme italià. Per definir justament el segell classicista de les obres i dels autors més rellevants de la baixa edat mitjana catalana, Rubió i Lluch, Martí de Riquer i altres estudiosos difongueren el terme «Humanisme català», més endavant discu-

tit per Francisco Rico i Lola Badia, i avui caigut en desús dins l'àmbit acadèmic, tot i que molt arrelat en els esquemes comuns i en els manuals escolars. Amb la intenció explícita de superar aquest esquema historiogràfic, la monografia que ressenyem descriu una mena de classicisme cortès que inclou tot un conjunt de manifestacions diverses de la tradició clàssica, situables cronològicament entre les *Històries troianes* de Jaume Conesa (1367-1374) i el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (1460-1464), i estretament lligades a les iniciatives culturals de la monarquia catalanoaragonesa. Per contra, reserva pròpiament el terme «humanisme» per a designar aquells autors que des de mitjan segle xv, en llatí o en català, i més enllà dels límits de la cort, foren deixebles directes dels humanistes italians. No és, tanmateix, pel fet d'establir aquestes precises distincions històricoculturals que la present contribució representa un salt qualitatiu en l'estudi de la tradició clàssica i del seu protagonisme en el desenvolupament literari i cultural de la baixa edat mitjana catalana, sinó sobretot pel buidatge rigorós i exhaustiu dels documents, dins el marc d'un discurs històric que n'ofereix una comprensió molt més completa i precisa.

Els cinc autors, adscrits al grup Translat de la Universitat Autònoma de Barcelona, dedicat a l'estudi de les traduccions catalanes medievals, recullen en aquest volum els resultats de la recerca realitzada en el camp de la tradició clàssica i humanística. Tot i que centrada en la cultura catalana dels segles xiv i xv, és una recerca que proporciona dades rellevants més enllà d'aquests límits cronològics i lingüístics, sobretot pel que fa als estrets lligams polítics i culturals de la Corona d'Aragó amb els principals centres culturals de l'Europa occidental. En el marc d'aquesta àmplia perspectiva, es fa ben palesa la importància de la cultura catalana en la difusió de tendències, d'estímuls i de textos procedents d'Itàlia, de la cúria papal d'Avinyó o de les corts reials i ducals del regne de França.

La primera part del volum («The Classical Tradition en Medieval Catalan», pp. 3-154) proposa una interpretació històrica de les dades recollides en el catàleg sistemàtic que conforma la segona part de l'obra. Després d'una breu introducció al context històric de la Corona d'Aragó («Historical background», pp. 3-27), en el capítol segon («Literacy: Translations and Royal Patronage», pp. 29-91) l'evolució dels interessos culturals de la monarquia catalanoaragonesa es revela com el fil conductor més adequat per a resseguir les etapes successives d'assimilació de la cultura clàssica. L'estudi deixa ben clar que la lírica cortesana, la cancelleria reial i la predicació, en relació necessària amb el poder reial, nobiliari o municipal, defineixen l'espai literari dins el qual s'assimilen les noves tendències derivades de la imitació o la traducció de textos clàssics i protohumanístics. Entre els molts religiosos que realitzen aquesta funció, a cavall dels segles xiv i xv destaca la figu-

ra del dominicà Antoni Canals, traductor molt primerenc de Petrarca, així com també de Valeri Màxim i de Sèneca amb la intenció d'aportar exemples antics i arguments racionals en suport de les veritats del cristianisme. Els secretaris i els escrivans de la cancelleria reial recorren a repertoris i textos de la tradició clàssica i humanística en cerca de models retòrics, en benefici de les cartes i dels discursos del rei, i de models històriogràfics exemplars per a superar la concepció netament providencialística de les grans cròniques dels segles XIII i XIV —una necessitat a la qual donaran resposta Antonio Beccadelli i els altres historiògrafs del Magnànim. Funcionaris de la cancelleria assumeixen sovint el paper de traductors per satisfer els interessos dels reis. I és de l'ambient de la cancelleria que emergeix no solament una figura tan destacada com Bernat Metge, sinó també Andreu Febrer, renovador de la tradició trobadoresca sota l'influx de Dante i de Petrarca molts anys abans de traduir la *Commedia* en versos catalans (1429). Per a il·lustrar les diverses manifestacions literàries del classicisme cortès, el tercer capítol («Imitation: The Classical Tradition in the Works of Five Major Authors», pp. 93-122) analitza la influència determinant d'alguns models clàssics i italians sobre les obres literàries més notables de la tardor medieval catalana: del *Secretum* de Petrarca sobre *Lo somni* de Bernat Metge, de l'Ovidi exiliat sobre la poesia d'Ausiàs March, de Virgili sobre el *Curial e Güelfa*, de la *prosa d'arte* de Boccaccio sobre les proses mitològiques de Joan Roís de Corella, de Tit Livi sobre el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell. El quart capítol («Printing: Humanism and the Renaissance», pp. 123-154) ofereix als estudiosos internacionals una descripció completa de la difusió catalana, manuscrita i impresa, del primer humanisme italià, que es complementa amb un apèndix valuós i molt útil («Italian Renaissance: Printed Editions, 1473-1535», pp. 225-226).

La segona part del volum («Catalogue on Translations to 1500», pp. 157-223) conté el cens de totes les traduccions catalanes medievals actualment conegudes, conservades o no, de textos que es poden adscriure a la tradició clàssica en sentit ampli, és a dir, no solament d'autors de l'Antiguitat grecolatina, sinó també d'autors medievals i italians (de Dante a Leon Battista Alberti) implicats en la transmissió d'algun aspecte de la cultura clàssica fins al primer humanisme. L'ordenació alfabètica dels autors i l'estructura esquemàtica de les fitxes en facilita molt la consulta. Cada fitxa conté un breu perfil de l'autor i de l'obra originals, informació precisa sobre les llengües que intervenen successivament en el procés de transmissió fins al text català, i una breu anàlisi de cadascuna d'aquestes traduccions catalanes.

El primer epígraf del catàleg inventaria, doncs, totes les traduccions d'obres de l'Antiguitat clàssica, incloent-hi algunes compilacions medievals com la *Ta-*

bulatio et expositio Senecae de Luca Manelli (1347-1352), l'*Expositio* i les *Allegoriae* de Giovanni del Virgilio sobre les *Metamorfosis* d'Ovidi, o *Li livres dou trésor* de Brunetto Latini, per mitjà del qual arriben al català tant l'*Ètica* aristotèlica com el *De inventione* de Ciceró. El repertori dels autors antics reflecteix una àmplia varietat d'interessos, de la història a la ficció i de la filosofia als textos tècnics, entre els quals l'*Econòmic* del neopitagòric Brison (I dC) és potser el títol més inesperat, al costat del *De re rustica* de Pal·ladi, de l'*Epitoma rei militari* de Vegeti o dels *Stratagemata* de Frontí. L'assumpte militar d'aquest darrers textos té una relació òbvia amb l'interès de la monarquia i dels nobles per la història com a mirall de cavalleria i de bon govern. A més de les versions del *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti, de la *Primera dècada* de Tit Livi —mitjançant la *Histoire romaine* de Pierre Bersuire—, de les *Antiquitats judaïques* i la *Guerra judaica* de Flavi Josep —traduïdes al llatí probablement per Cassiodor— i de l'*Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi* de Marc Junià Justí, el cens té en compte els cicles historicollegendaris d'Alexandre i de la guerra de Troia. Quant al primer, no solament es tradueixen alguns capítols (I-XVII) de la *Vida d'Alexandre* de Plutarc —passant per la versió llatina de Guarino Veronese (c. 1415)— juntament amb la *Historia Alexandri Magni* de Quint Curci Ruf (I dC) —passant per la versió italiana de Pier Candido Decembrio (1438)—, sino també l'anomenada *Collatio Alexandri Magni cum Dindimo rege Bragmanorum de philosophia* (ss. V/VI) i la més tardana *Historia de proeliis Alexandri Magni* de Lleó l'Arxiprest (s. X). La matèria de Troia es difon àmpliament en català mitjançant les traduccions de dues obres del segle XIII basades en el *De excidio Troiae* del Pseudo-Dares i de l'*Ephemeris Belli Troiani* del Pseudo-Dictis: la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne i la *Histoire ancienne jusqu'à César* de Wauchier de Denain. La filosofia i la moral s'empelten en el discurs històric tant en els *Facta et dicta memorabilia* de Valeri Màxim, amb doble traducció al català, com en les *Vides i doctrines dels filòsofs il·lustres* de Diògenes Laerci, traduïdes al català a partir de la traducció llatina d'Ambrogio Traversari (1433) inserida en una versió italiana del *Liber de vita et moribus philosophorum* del Pseudo-Burley.

Fora de la història, els autors clàssics que més atreuen l'atenció dels lectors catalans des de final del segle XIV són aquells que la cultura tardomedieval havia adoptat com a models no tan sols de filosofia racional, sinó també d'eloqüència i d'expressió sentimental, com el Sèneca tràgic o com l'Ovidi mitològic de les *Heroides* i les *Metamorfosis*. Al tradicional ús didàctic dels *Disticha Catonis*, i a les successives traduccions de la difusíssima *Consolatio Philosophiae* de Boeci, s'hi afegixen de seguida les traduccions del Sèneca moral (*De providentia*, *Epistulae morales ad Lucilium*), de Ciceró (*De amicitia* i dues traduccions tant del *De officiis*

com de les *Paradoxa*) i de l'*Ètica Nicomachea* d'Aristòtil. I cal no oblidar tampoc les traduccions d'algunes obres d'atribució falsa que, tanmateix, contribuïren molt significativament a la fortuna d'aquests autors, des del Pseudo-Sèneca tar-doantic (*Epistulae ad Paulum*, *De remediis fortuitorum*, *De moribus*) fins al Pseudo-Ovidi (*De vetula*) i al Pseudo-Aristòtil (*Liber de pomo o de morte Aristotelis*, *Secretum secretorum*) del segle XIII.

El segon epígraf del catàleg s'ocupa d'obres de la tradició llatina medieval que, tanmateix, contribuïren en gran mesura a la difusió d'elements clàssics en la cultura catalana medieval. Especialment representatius són els compendis històricomorals de sentències i *exempla* clàssics compilats per Vincent de Beauvais (*Speculum historiale*), Albertano da Brescia (*Liber de amore et dilectione Dei et proximi*, *Liber consolationis et consilii*, *Liber de doctrina dicendi et tacendi*), Gil de Roma (*De regimine principum*), Joan de Gal·les (*Breviloquium*, *Communiloquium*) i Iacopo da Cessole (*Liber super ludo scachorum*). També s'hi inclouen algunes traduccions literàries, com ara l'*Elegia de diversitate fortunae* d'Arrigo da Settimello, o estrictament filosòfiques, com el *Dragmaticon philosophiae* de Guillem de Conches, així com també les traduccions catalanes d'alguns fruits dels *classicizing friars*, com ara l'*Expositio super libros Agustini De civitate Dei* de Thomas Walleys i la *Historia ab origine mundi* de Nicholas Trevet, a més dels seus importantíssims comentaris de Boeci i de les *Tragèdies* de Sèneca.

El tercer epígraf del catàleg, d'un interès excepcional per a l'estudi de la difusió europea de la cultura italiana i renaixentista, repertoria les traduccions catalanes d'obres relacionables amb el precedents i els primers fruits de l'humanisme italià. Les traduccions de Dante, Petrarca i Boccaccio demostren a bastament la precocitat i la fecunditat de l'interès dels lectors catalans per aquell nou model de cultura procedent d'Itàlia, tot impregnat de classicisme. La traducció completa de la *Commedia* en versos catalans per Andreu Febrer, una adaptació teològica del comentari de Pietro Alighieri i una traducció del de Cristorof Landino són les traduccions més representatives d'una presència dantesca només superada per la de Boccaccio: a part de l'ús freqüent de la *Genealogia deorum gentilium*, cal recordar les traduccions completes del *Decameron*, de l'*Elegia di madonna Fiammetta*, del *Corbaccio* i probablement del *De claris mulieribus*, així com la influència determinant de Boccaccio sobre la *prosa d'arte* catalana des de final del XIV. A part de la traducció del *Commento ai Trionfi* de Bernardo Illicino, força més tardana, totes les traduccions del Petrarca llatí (*Africa*, *De viris illustribus*, *De remediis utriusque fortunae*, *Familiares*, *Seniles*) són fragmentàries, la majoria inserides en obres d'autors representatius del nou període cultural, com Bernat Metge i Antoni Canals. Altres fruits de l'humanisme del XV traduïts al català

entre els regnat del Magnànim i del Catòlic són el *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* d'Antonio Beccadelli el Panormita, els *Commentaria tria de primo bello Punico* i el *Commentarium in librum primum Oeconomicorum Aristotelis* (Pseudo-Aristòtil) de Leonardo Bruni, la *Comparazione di Caio Iulio Cesare imperadore et d'Alexandro Magno re di Macedonia* de Pier Candido Decembrio i les novel·les *Deifira* i *Ecatonfilea* de Leon Battista Alberti.

El volum es complementa amb un utilíssim aparat d'índexs (de noms, de manuscrits i d'impresos), de mapes i d'arbres genealògics, que faciliten la consulta de la interminable quantitat de dades precioses recollides en aquesta obra, la qual constitueix un terme de referència ineludible per als estudis internacionals sobre la pervivència medieval de la tradició clàssica i les primeres etapes de la difusió europea de la cultura renaixentista.

Francesc J. Gómez
Universitat Autònoma de Barcelona
FrancescJosep.Gomez@uab.cat

Álvaro Castresana López, *Corpus Inscriptionum Christianarum et Mediaevalium Provinciae Burgenensis* (ss. IV-XIII), Oxford: Archaeopress, 2015, v + 533 pp., 385 ils. b/n, ISBN: 978-1-78491-253-6.

Pese a que España ha tenido una larga tradición de eruditos interesados en las inscripciones de la Edad Media, de don Ambrosio de Morales y fray Antonio de Yepes al padre Fita o don Manuel Gómez-Moreno, la epigrafía medieval no parece suscitar en nuestros días la atención y dedicación que sin duda merece a tenor de su cantidad, variedad y significado. Pocos son los epigrafistas —o paleógrafos y afines— que editan textos epigráficos posteriores al periodo visigodo, y raros son aún los corpus regionales que han salido a la luz tras la publicación del trabajo, en buena medida pionero, de Francisco Diego Santos sobre las *Inscripciones medievales de Asturias* (1994) o del primer —y, por desgracia, casi único— volumen del *Corpus Inscriptionum Hispaniae Mediaevalium*, consagrado por Maximiano Gutiérrez Álvarez a la provincia de Zamora (1997). Lejos estamos todavía de armar en nuestro país una compañía inspiradora y aglutinadora de los estudios y estudiosos en esta materia del estilo de la que se ha ido fraguando en el Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale (CESCM) de Poitiers al calor del *Corpus des inscriptions de la France médiévale*, iniciado por Robert Favreau en 1974, si bien es cierto que en el último decenio han tomado vuelo algunos pro-